

Iš Meilės Lukšienės rankraščinio palikimo: Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo SJ tekstų publikavimo istorijos vingiai

ALDONA PRAŠMANTAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, 001108 Vilnius

El. paštas aldona.prasantaite@istorija.lt

Remiantis istoriografija ir pirminiais šaltiniais rekonstruota Meilės Lukšienės ketinimų paskelbti Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo SJ (Franciszek Ksawery Michał Bohusz SJ, 1746–1820) rankraščių ir publikuotų tekstų vertimus į lietuvių kalbą istorija, aptarti tyrinėtojos pasirinkti jų parengimo spaudai metodai. Nustatyta, kad P. K. Bohušo rankraščiais likusių tekstų publikavimo istorijos pradžia Lietuvos istoriografijoje yra sietina su M. Lukšienės 1966 m. spaudai parengtu 1803 m. generalinės mokyklų vizitacijos raportų apie Lietuvos mokyklas vertimu į lietuvių kalbą. Ši šaltinio publikacija nebuvo išspausdinta. XX a. 8-ojo dešimtmečio pirmaisiais metais M. Lukšienė tris kartus teikė siūlymus „Vagos“ leidyklai publikuoti P. K. Bohušo tekstų vertimų į lietuvių kalbą rinkinį „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje. Prieinama prie išvados, kad nesėkme pasibaigę M. Lukšienės mėginimai P. K. Bohušo atliktos mokyklų vizitacijos raportų fragmentų ir kitų jo tekstų vertimus įtraukti į Lietuvos istoriografiją yra laikotarpio politinių realijų padarinys, akivaizdus tiek humanitarinių mokslų, tiek kultūros paveldo sovietizavimo artefaktas.

Raktažodžiai: Pranciškus Ksaveras Bohušas SJ, mokyklų vizitacijos raportai, Meilė Lukšienė, tęstinė raštų serija „Lituanistinė biblioteka“, šaltinių publikavimas

---

Pranciškus Ksaveras Mykolas Bohušas SJ (Franciszek Ksawery Michał Bohusz SJ, 1746–1820) (1), katalikų dvasininkų luomui priklausęs Apšvietos laikotarpio veikėjas, bičiuliauęs su Vilniaus universiteto profesoriumi Martynu Počobutu-Odlanickiu SJ (Marcin Poczobut-Odlanicki SJ, 1728–1810), išgarsėjęs lenkiškai parašytu 1808 m. Varšuvoje išleistu

-
- (1) Lietuviškuose tekstuose Bohuszio pavardės rašyba iki šiol įvairiai lietuvinama. Antai Brigita Speičytė rašo Ksaveras Bogušas, skliaustuose nurodydama pavardės formą su dviem vardais originalo, t. y. lenkų kalba – Franciszek Ksawery Bohusz [15, 201–240]. M. Lukšienė prioritetą teikė formai Bogušas. Vincas Maciūnas dar XX a. 4-ajame dešimtmetyje atkreipė dėmesį asmenvardžio Bohusz lietuvinimą. Pasak V. Maciūno, tasai lietuvinimas paremtas Liudo Jucevičiaus išvedžiojimu apie lietuviškų pavardžių lenkėjimą, kur rašoma, kad Bauža virtęs Bohušu, [26, 347]. Šiame straipsnyje, atsižvelgus į tai, kad lenkų k. yra asmenvardžiai Bohusz ir Bogusz, sekama V. Maciūnu ir rašoma Bohušas.

darbu apie lietuvių tautą ir kalbą [4], Meilės Lukšienės (1913–2009) mokslinių interesų akiratyje atsiranda jos akademinės karjeros pradžioje. 1949 m. pradėjusi dirbti Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedroje (1951–1957 m. katedros vedėja) M. Lukšienė studentams skaitė XIX a. I pusės lietuvių literatūros kursą. Prisimindamas savo studijas po daugelio metų literatūrologas Donatas Sauka (1929–2015) rašys: „Jos [M. Lukšienės] vadovaujamos literatūros mokslo pratybose nuo pat antro kurso buvome įtraukti į vaizduotę ir protą lavinančius žaidimus: kur slypi kūrinio meninės įtaigos paslaptis? <...> Slogiausio sociologizavimo laikotarpiu į konkretų kūrinį, jo nuotaiką ir minčių pasaulį, pratinomės pasinerti, kratydamiesi visų išankstinių schemų“ [41, 93–94]. Kaip ir kiek išsamiai P. K. Bohušo asmenį ir veiklą tuometiniams studentams M. Lukšienė pristatė, nežinoma, tačiau manytina, kad su jo studija apie lietuvių tautą ir kalbą negalėjo nesupažindinti. Viena iš pirmųjų M. Lukšienės susidomėjimo P. K. Bohušo darbais raštu fiksuotų apraiškų – autorinis tekstas autorių kolektyvo parengtame lietuvių literatūros istorijos tome [16]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriaus (LMAVB RS) rinkiniuose išliko šiai literatūros istorijos sintezei rašyto teksto mašinraštis su autorės įrašu antraštiniame puslapyje „Paskutinioji mano pačios redakcija 1956. VI“ [19]. Rašydama skyrių „Literatūros vystymosi sąlygos 1795–1831 m. periode“ P. K. Bohušui skirtame skirsnyje M. Lukšienė pateikė pagrindinius jo biografijos duomenis ir aptarė minėtąją studiją apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią [20, 325–331]. Kaip ir apie P. K. Bohušą ir jo veiklą rašęs Vincas Maciūnas [26, 347], M. Lukšienė šį darbą vertino kaip XIX a. Lietuvos kultūrai reikšmingą tekstą. Mokslininkė akcentuoja, kad P. K. Bohušo siekis sužadinti meilę lietuvių kalbai ir tautai, įrodyti, jog niekinama, mužikų kalba pravarzdžiuojama lietuvių kalba yra labai sena ir savita, atitiko XIX a. pradžios lietuvių literatūros veikėjų pastangas „išsikovoti lenkiškai kalbančioje Lietuvos feodalinėje visuomenėje teisę rašyti lietuvių kalba“ [20, 328]. Apie P. K. Bohušo Vilniaus švietimo apygardos mokyklų 1803 m. generalinės vizitacijos Vilniaus universitetui rašytų raportų rankraštį, kuris Lukšienei po kelerių metų tapo vienu iš svarbesnių šaltinių akademiniam tyrimams, šiame tekste neužsimenama.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos, Vilniaus universiteto laikotarpis M. Lukšienės mokslinėje biografijoje buvo intensyvaus kūrybinio darbo metai. 1956 m. atskira knyga išėjo metais anksčiau mokslo laipsniui gauti pateiktas darbas apie Jono Biliūno kūrybą [21], tapęs įvykiu to meto Lietuvos humanitarų bendruomenėje. Tačiau netrukus perspektyvi lituanistė, studentų gerbiama ir mylima dėstytoja buvo priversta nutolti nuo literatūros mokslo ir keisti mokslinių interesų kryptį. „Nacionalistiniu revizionizmu“ apkaltinta M. Lukšienė, 1958 m. atleista iš katedros vedėjų dėl blogo vadovavimo, o 1959 m. – ir iš dėstytojos pareigų kaip nesugebanti komunistine ideologija auklėti jaunimo [45, 162–165], pradėjo dirbti Mokyklų mokslinio tyrimo institute (po 1973 m. – Pedagogikos mokslinių tyrimų institutas) [44, 39] (2). Pasak D. Saukos, tuomet ji buvusi „priversta sėsti prie nelabai gal ir mėgstamo archyvinio darbo“ [40, 4]. Vertinant iš laiko perspektyvos, šio darbo rezultatai daugiau nei įspūdingi. Pirminiais šaltiniais, kurių ne vienas pirmąkart įvedamas į mokslo apyvartą, paremta XX a. paskutiniaisiais 7-ojo dešimtmečio metais išleista monografija apie XIX a.

- (2) Po daugelio metų M. Lukšienė rašys: „O aš patekau į Pedagogikos mokslinį tiriamąjį institutą: mano, kaip universiteto katedros vedėjos, etatas buvo privalomai svarstomas vadinamuoju aukščiausiu lygiu (dalyvavo pats Sniečkus). Buvau pasiūlyta į „korsakynę“, bet Korsakas griežtai atsisakė. Netikėtai gautas pasiūlymas iš prof. A. Gučo, tuo metu organizuojančio (kartu su taip pat išvartytu prof. Laužiku) minėtąjį institutą. Ši įstaiga pasirodė pakankamai atoki nuo viešumos, neženkli. Ir visų pasitenkinimui klausimas buvo išspręstas“ [24, 39].

I pusės to meto Lietuvos mokyklas [22], kaip ir 8-ojo dešimtmečio viduryje pasirodžiusi studija, skirta demokratinės ugdymo minties Lietuvoje analizei [23], iki šiol yra pamatiniai veikalai XIX a. Lietuvos kultūros ir švietimo istorijos tyrinėtojams. Dėl sovietiniam režimui nepriimtinos jų autorės, deja, tokiais jie tapo ne iš karto. Juolab kad monografiją apie Lietuvos mokyklas sovietiniai funkcionieriai leido platinti tiktai kaip žinybinį leidinį. Mokslininkai, tyrinėjantys to laikotarpio problemas, savo tekstuose ją cituoti kurį laiką prievengė (3). Tiek viename, tiek kitame atskiromis knygomis išleistame darbe gilindamasi į švietimo problematikos klausimus, aiškindamasi Lietuvos švietimo demokratėjimo raidos tendencijas M. Lukšienė ne kartą pasitelkia P. K. Bohušo tekstus, taip pat 1803 metų generalinės mokyklų vizitacijos raportus. Nemažai mokslininkės darbų liko rankraščiais, tarp jų ir spaudai rengtas dalies P. K. Bohušo raportų vertimas į lietuvių kalbą.

Tyrinėtojos asmeniniame archyve (4) esanti su jos tyrimais susijusi medžiaga perša prielaidą M. Lukšienę puoselėjus sumanymą išsamiai pristatyti lietuvių skaitytojui iki tol mažai žinomą P. K. Bohušo asmenybę ir veiklą. Šio straipsnio tikslas – remiantis istoriografija ir pirminiais šaltiniais, rekonstruoti Lukšienės tyrimų, kuriais siekta pirmiausia rankraščiais išlikusius P. K. Bohušo darbus įtraukti į Lietuvos kultūros registrą, raidą. Keliamas uždavinys – išnagrinėti sumanymo paskelbti P. K. Bohušo 1803 m. generalinės mokyklų vizitacijos raportus kaip Lietuvos švietimo istorijai svarbų šaltinį atsiradimo aplinkybes bei pastangų juos išleisti peripetijas. Pristatoma ketinimų publikuoti P. K. Bohušo tekstus „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje eiga.

Tyrinėtojos asmeniniame archyve esančių dokumentų, vienaip ar kitaip susijusių su mokslininkės atliktais P. K. Bohušo gyvenimo ir veiklos tyrimais, skalė labai plati – nuo išrašų ir pastabų iki publikacijai rengtų tekstų vertimų rankraščių ir mašinraščių. Jie yra iš įvairių mokslininkės akademinės veiklos laikotarpių ir vertintini kaip informatyvūs duomenų šaltiniai. Pasirinktos temos analizei vertingos informacijos rasta Lietuvos valstybės centriname archyve (LVCA) saugomame Pedagogikos mokslinių tyrimų instituto fondo (f. R-898) dokumentuose. Temai reikalingų duomenų paieška „Vagos“ leidyklos archyvuose dokumentuose, saugomuose Lietuvos literatūros ir meno archyve (f. 23), nebuvo rezultatyvi. Tarp leidyklai spaudai teiktų leidinių svarstymo dokumentų (raštai, posėdžių protokolai etc.) duomenų apie ketinimus publikuoti P. K. Bohušo tekstus nerasta.

P. K. BOHUŠO 1803 M. GENERALINĖS MOKYKLŲ VIZITACIJOS RAPORTAI

Vilniaus vyriausioji mokykla dėl XIX a. pradžioje Rusijos imperijoje vykdytos švietimo sistemos reformos 1803 m. reorganizuota į Vilniaus imperatoriškąją universitetą. Įkurta Vilniaus švietimo apygarda, kurios teritorijoje veikusios mokyklos tapo pavaldžios universitetui. Apygarda apėmė aštuonias gubernijas: Gardino, Kijevo, Minsko, Mogiliavo, Podolės, Vilniaus, Vitebsko ir Voluinės. Universitetas buvo suinteresuotas turėti patikimus duomenis apie apygardos mokyklų padėtį. Tam pasitelktas Edukacinės Komisijos laikais taikytas modelis, t. y. tiesioginė mokyklų patikra. Universiteto 1803 m. balandžio 4 d. reorganizacijos akto vienu iš punktų numatyta iš profesorių emeritų ir garbės narių kasmet atrinkti keturis asmenis ir įpareigoti juos apsilankyti priskirtos teritorijos mokyklose bei patikrinti jų būklę pagal

(3) Sovietiniu laikotarpiu vyravusi M. Lukšienės darbų ignoravimo kampanija – atskiro tyrimo reikalingas dalykas.

(4) Ačiū doc. habil. dr. Ingei Lukšaitėi, maloniai leidusiai naudotis šios temos tyrimui reikalinga M. Lukšienės asmeninio archyvo medžiaga iki ją perduodant į Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje sudarytą M. Lukšienės rankraštinio palikimo fondą (F391).

patvirtintos formos instrukciją, savotišką klausimyną. P. K. Bohušas tapo vienu iš 1803 m. universiteto paskirtų generalinių vizitatorių. Jam buvo pavesta trijų gubernijų – Gardino, Minsko ir Vilniaus – visų lygių mokyklų patikra.

P. K. Bohušas vizitaciją pradėjo birželio 2 d. nuo vienuolių dominikonų išlaikomos mokyklos Gardine, o baigė spalio 25 d. vienuolių pranciškonų mokyklos patikra Kaune. Pakeliui iš Kauno užsuko į kunigų trinitorių įsteigtą mokyklą Jonavoje. Vizitacijai pririekė 5 mėnesių – 34 mokyklas P. K. Bohušas patikrino per 109 dienas. Patikros rezultatai atsišpindi raportuose, kuriuos P. K. Bohušas, kaip ir kiti vizitatoriai, baigę darbą turėjo įteikti jį delegavusiam Vilniaus universitetui. Raportų rankraščio originalas šiuo metų saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus (VUB RS) rinkiniuose [38].

Šio rankraščio panaudojimo lape esantys įrašai byloja, kad Lukšienė jį skaitė 1966 metais. Ties tyrinėtojos pavarde skiltyje „Panaudojimo būdas (išrašai, nuorašas, kopija)“ yra įrašas, kad „Išverstas visas tekstas (p. 117–220) į liet. k.“ [7] (5). Nurodyti puslapiai – tai P. K. Bohušo rašyti raportai apie Vilniaus gubernijos mokyklas (p. 117–185) ir apibendrinantys pastebėjimai bei rekomendacijos universitetui (p. 187–220). Akivaizdu, kad su šiuo rankraščiu M. Lukšienė bus susipažinusi gerokai prieš 1966 metus. Kaip minėta, P. K. Bohušo raportais M. Lukšienė rėmėsi ir juos cituoja monografijoje apie XIX a. I pusės Lietuvos švietimo istoriją. Dienos šviesą knyga išvydo 1970 m., nors tyrimas, kaip galima spręsti iš tuomečio Mokyklų mokslinio tyrimo instituto (toliau – MTTI) dokumentų, iš esmės buvo užbaigtas jau 1965 m. pabaigoje [30, 11–12]. Instituto Pedagogikos-psichologijos sektoriaus, tarp kurio darbuotojų buvo ir M. Lukšienė, 1965 m. gruodžio 18 d. posėdžio protokole konstatuota, kad darbas yra baigtas (paruošta 30 spaudos lankų, 2 dar nesutvarkyti) ir pradėta rinkti medžiaga iš Vilniaus krašto istorijos. Tyrinėtojos manymu, „Reikėtų pagalvoti apie retesnių švietimo istorijos dokumentų publikaciją. Gal reikėtų organizuoti leidinius atskiromis studijomis“ [37, 14–15]. Tolesnė įvykių seka perša prielaidą M. Lukšienę turėjus ketinimą sumanytą švietimo istorijos dokumentų publikacijų seriją pradėti P. K. Bohušo 1803 m. universitetui rašytais raportais.

PIRMASIS BANDYMAS PASKELBTI P. K. BOHUŠO 1803 M. GENERALINĖS MOKYKLŲ VIZITACIJOS RAPORTUS

Pirmąkart P. K. Bohušo vizitacijos raportų publikavimo užduotis (6) M. Lukšienės, kaip MMTI mokslo darbuotojos, planuose atsiranda 1966 metais. Tais metais tai buvo pagrindinė tyrinėtojos tema. Rašoma, kad darbą sudarys „vizitacijos akto (rankraščio) vertimas iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą (apie 3 aut. l.) ir komentarai (apie 1–1,5 aut. l.)“. Deklaruojama, kad „šia publikacija pradedama dokumentų iš mokyklos ir pedagoginės minties istorijos serija“ [31, 5–5v]. Pagal plane pateiktą glaustą temos anotaciją, vizitacijos aktas vertingas tuo, kad „plačiai nušviečia to meto Lietuvos mokyklų padėtį, parodo liaudies veržimąsi į mokslą“. Tiek temos anotacija, tiek nurodyta apimtis nepalieka abejonių, kad spaudai planuota parengti tiksliai tą rankraščio dalį, kuri liečia Lietuvos mokyklas, pagal to meto pasaulietinį administracinį suskirstymą priklausiusias Vilniaus gubernijai. Apie tai, kad P. K. Bohušas 1803 metų vizitacija, be Vilniaus gubernijos mokyklų, apėmė ir Gardino bei

(5) Ta aplinkybė, kad M. Lukšienės ir kitų ši dokumentą skaičiusiųjų pavardės iki 1985 m. imtinai užrašytos tuo pačiu braižu, spėtina, Rankraščių skyriaus darbuotojo(-os) ranka, perša prielaidą apie duomenų perrašymą iš buvusio ir neaišku kokiomis aplinkybėmis dingusio dokumento panaudojimo lapo.

(6) M. Lukšienė šiam P. K. Bohušo tekstui įvardyti vartoja terminą „vizitacijos aktas“.

Minsko gubernijų teritorijoje buvusias, neužsimenama. Tokiam tyrėjos nusistatymui, tikėtina, įtakos turėjo tiek bendros to meto Lietuvos istoriografijos tendencijos, tiek ir planuojamo darbo pobūdis. MMTI darbų plano formuluotės leidžia teigti, kad orientuotasi ne vien į siaurą akademinę bendruomenę, bet siekta atsivelti į lietuvių kalba skaitančios platesnės visuomenės poreikius, siekiant ją supažindinti su „pedagoginei minčiai ir mokyklų istorijai įdomiu ir svarbiu dokumentu“ [31, 5–5v]. Darbą planuota baigti iki 1966 m. pabaigos „straipsniu į mokslo darbus arba brošiūra“ [31, 5–5v]. Pagal MMTI mokslinio darbo 1966 m. ataskaitos duomenis, M. Lukšienė planuotą P. K. Bohušo vizitacijos raportų fragmentą parengė kaip 5, 5 aut. l. brošiūrą, kurią, be paties teksto vertimo, sudarė įžanga ir komentarai [2, 17]. Apie šios brošiūros spausdinimo reikalus nei anonsuoto jos užbaigimo metais, nei vėlesnių metų MMTI planuose neužsimenama.

1967 m. M. Lukšienė pradėjo dirbti prie naujos temos, susitelkdama į „pedagoginės minties Lietuvoje šviečiamuoju laikotarpiu“ analizę [32, 10–11]. Tad akivaizdu, tyrinėtojos asmeniniame archyve esantis P. K. Bohušo raportų dalies teksto vertimo rankraštis radosi ne vėliau kaip 1966 metais. Asmeniniame tyrinėtojos archyve išlikęs publikacijos įvado pavadinimu „Ksaveras Bogušas“ mašinraštis, spėtina, yra gerokai papildyta atskiru leidiniu 1966 m. planuotos išleisti publikacijos įvadinio teksto versija. 1966 m. parengtos ir cituojamoje ataskaitoje už atliktus darbus deklaruotos įžangos variantas, atrodo, neišliko.

Vizitacijos raportų vertimo tekstas, kaip galima spręsti iš asmeniniame tyrėjos archyve esančio vertimo rankraščio ir mašinraščių variantų, taip pat buvo koreguojamas ir pildomas išrašais iš kitų dokumentų. MMTI mokslinės veiklos planavimo ir ataskaitų dokumentacijoje, juolab M. Lukšienės individualiuose darbo Institute planuose, šie P. K. Bohušo raportų publikacijos rengimo darbai neatsispindi. Tačiau akivaizdu, kad tyrėja šalia kitų akademinų darbų ir toliau dirbo prie P. K. Bohušo tekstų vertimų. Asmeniniame Lukšienės archyve esantys P. K. Bohušo raportų publikacijos projektai leidžia manyti, kad ši tema tapo vienu iš „neplaninių“ kategorijai priskirtinų mokslininkės darbų, kuriuos tyrinėtoja, kaip galima spręsti iš pirminiuose šaltiniuose esančių duomenų, buvo suinteresuota publikuoti. Pastarieji siekiai yra susiję su 1966 m. naujai atsiradusia „Lituanistinės bibliotekos“ serija.

MĖGINIMAI P. K. BOHUŠO TEKSTUS PASKELBTI KAIP SERIJOS „LITUANISTINĖ BIBLIOTEKA“ LEIDINI

XX a. 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje, 1966 m. pab. ar 1967 m. pr., Karolio Poželos vardo spaustuvės šių dienų akimis išpūdingu 10 000 tiražu išleistame reklaminiame buklete pranešama apie 1966 m. „Vagos“ leidyklos pradėtą leisti naują knygų seriją „Lituanistinė biblioteka“. Informuojama, kad jau pasirodė pirmasis serijos leidinys – Mykolo Lietuvosio veikalas *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Rašoma, kad tai vienas įdomiausių XVI a. lietuvių raštijos paminklų. Anonsuojamas 1967 m. numatytas išleisti Jono Goštauto lenkų kalba rašytas ir XIX a. I pusėje Prancūzijoje išspausdintas istoriko Rimanto Jaso parengtas veikalas „Ponas teisėjaitis, arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją“. Pranešama, jog naujoje serijoje numatyti Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto, Antano Baranausko, Vinco Kudirkos, Jono Basanavičiaus ir kitų rašytojų kūrinių leidimai. Rašoma, kad „visi lituanistai – mokslo darbuotojai, mokytojai, studentai ir literatai – „Lituanistinės bibliotekos“ knygoje ras daug naujos, vertingos, unikalios medžiagos“ [27] (7). Pasak istoriko Vytauto Merkio, tokioms serijoms kaip „Lituanistinė

(7) Suklysta nurodant vertėjo vardo inicialą – išspausdinta „P. Jasad“. Turėtų būti „R. Jasad“.

biblioteka“ tuomet reikėjo gero užnugario, kolektyvinės atsakomybės. Šias funkcijas atlikdavo redakcinės komisijos, sudaromos iš valdžiai artimų žmonių [10, 48]. „Lituanistinės bibliotekos“ redakcinės komisijos pirmininku tapo Kostas Korsakas, ėjęs šias pareigas iki mirties 1986 metais. Tarp komisijos narių pirmaisiais metais buvo Juozas Jurginis, Jurgis Lebedys, Alfonsas Maldonis, Antanas Venclova, Romas Šarmaitis. Kiek šios komisijos nariai buvo susiję su pačia tokio sumanymo idėja, neaišku. Vladas Žukas savo atsiminimuose apie A. Venclovą teigia jį buvus vieną iš šios serijos iniciatorių. Pasak V. Žuko, su kuriuo A. Venclova pasidalijo sumanymu apie 1966 m. planuojamą leisti lituanistikos paminklų seriją, pirmaisiais naujosios serijos (pavadinimas tuomet dar buvo svarstomas) autoriais buvo numatyti Mykolas Lietuvis ir Simonas Stanevičius. Ketinta išleisti du ar daugiau Simono Daukanto tomų, pora tomų Motiejaus Valančiaus. V. Žukas prisimena pasiūlęs serijoje išleisti ir Mikalojaus Akelaičio raštus [46, 129]. Neaišku, ar į šį siūlymą tuomet buvo atsižvelgta, tačiau M. Akelaičio raštai taip ir nebuvo išleisti.

Ruošiant spaudai lietuvių literatūros palikimą, vykdyta griežta autorių ir jų kūrinių atranka. Kiekvienas leidinys turėdavo būti aprobuotas cenzūros funkcijas atlikusių Glavlito (8) redaktorių. Paskutinį žodį visada tardavo aukščiausio lygmens partijos funkcionieriai. Tyrinėtojai yra atkreipę dėmesį, kad sovietinė cenzūra buvo nuolatinė literatūros ir kitų kūrybinių sričių kontrolės praktika. Lietuvos rašytojų santykį su nacionaliniais procesais sovietmečiu tyrinęjusio istoriko Viliaus Ivanausko vertinimu, cenzūros kontrolė buvo „Savotiškas atitiktis nustatytiems reikalavimams nustatymas <...> nukreiptas į nuolatinį turinio derinimą su ideologiniais reikalavimais“ [11, 98]. Pasak Stasio Sabonio, „Vagos“ lietuvių literatūros leidyklos redakcijos vedėjo (1966–1974), vėliau vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojo (1974–1979), nors „buvo vykdoma autorių ir kūrinių atranka, atsisakoma tų, kurie ypač priešiški tarybinei ideologijai“, tekstai neretai daryti juos kupiuruojant, kruopščiai šalinami „nacionalistiniai“ „šovinistiniai“ elementai, siekta neprarasti galimybės apskritai publikuoti partijos ideologų požiūriu žalingą literatūros palikimą [39, 370–371]. Minėtasis M. Akelaitis nebuvo vienintelis nepageidaujamas „Lituanistinės bibliotekos“ serijos autorius. Nemenkas skandalas kilo dėl „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje parengtos lotynisto Leono Valkūno iš lotynų kalbos išverstos Alberto Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorijos“. Knyga turėjo būti išleista 1979 m., tačiau partinės ideologijos sargams apsižiūrėjus, kad šiame XVII a. tekste buvo palikti epizodai, kuriuose nepalankiai atsiliepiama apie Maskvos didžiąją kunigaikštystę, leidimo darbai (knyga jau buvo parengta spaudai ir atiduota į spaustuve) sustabdyti. Jonas Pilypaitis, ilgametis „Vagos“ redaktorius (1964–1990), savo atsiminimuose rašo, kad Glavlitas, formaliai negalėjęs kištis į prieš 300 metų rašyto teksto leidimą, to nedarė ir šiuo atveju, bet lauzinį su cenzorės pabraukimais ir „pavojingų vietų“ sąrašiu persiuntė CK mokslo skyriui. Pasak J. Pilypaičio, kuriam po šio įvykio ne vienerius metus priekaištauta, kad neišbraukęs tų „pavojingų vietų“ ir taip sužlugdęs knygos išleidimą, tąkart į CK buvo iškviesti serijos redakcinės komisijos nariai [29, 353–355]. Leidykla kaltinta tuo, kad norėjo išleisti tarybinių tautų draugystės pamatus griauinantį veikalą [39, 369]. Iškilo „Lituanistinės serijos“ koncepcijos pertvarkymo pavojus – svarstyta galimybė leisti joje vien literatūrologijos ir folkloristikos veikalus [29, 354]. Blogu knygos redagavimu, netinkamu leidinio parengimu spaudai apkaltinti leidyklos redaktoriai buvo nubausti perkeliant į žemesnes pareigas

(8) Glavlitas – Rusijoje 1922 m. įsteigta cenzūros funkcijas vykdydžiusi institucija, kontroliavusi ir cenzūravusi beveik visas Rusijos, vėliau – Sovietų Sąjungos ir jai priklausiusių respublikų kultūrinio gyvenimo sritis. Uždaryta 1991 m.

ir taikant finansines nuobaudas [12, 522–523]. Vis dėlto išsaugoti platesnę lituanistikos sampratą tąkart pavyko.

Uždrausta knyga platinta kaip nelegalus spaudinys. V. Merkys prisimena įsigijęs vieną egzempliorių, įrištą į tris knygutes [10, 51]. A. Vijūko-Kojelavičiaus *Lietuvos istorija* dienos šviesą išvydo tikrai Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse [14]. Dėl A. Vijūko-Kojelavičiaus kilęs skandalas itin vaizdžiai iliustruoja bendrą to meto Lietuvos kultūros kontekstą, „Vagos“ leidyklos darbo bei knygų leidybos realijas sovietmečiu, tačiau tiesioginės įtakos M. Lukšienės teiktiems siūlymams publikuoti P. K. Bohušo tekstus „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje, atrodo, neturėjo.

Redakcinė „Lituanistinės bibliotekos“ serijos komisija dažniausiai pati siūlydavo vienos ar kitos knygos išleidimą ir ieškodavo ketinamą publikuoti leidinį kvalifikuotai galinčių parengti tyrėjų. Taip pat buvo įprasta praktika tokių leidinių potencialiems rengėjams patiems siūlyti vieną ar kitą leidinį [9, 59]. Antai, 8-ojo dešimtmečio pradžioje į šios serijos autorių sąrašą buvo įtrauktas Liudvikas Jucevičius ir jo veikalas, kurio pagrindą sudarė mokytų žemaičių biogramos. Šį rankraštį 1971 m. Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje Varšuvoje iš naujo rado M. Lukšienė ir Vytautas Raudeliūnas. Greičiausiai kuris nors iš jų ir pasiūlė surastą tekstą išleisti „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje. Abiejų tyrėjų parengta L. Jucevičiaus rankraščio publikacija atskira knyga išleista 1975 m., taigi to meto sąlygomis neįtikėtina greitai. Leidinio pradžioje yra išsamus įvadas. L. Jucevičiaus rašytos P. K. Bohušo biogramos komentaruose, kuriuos tikėtina rašė Lukšienė, be kita ko, atkreiptas dėmesys, jog biogramos autorius nieko nežinojęs „apie K. Bogušo paliktą Lietuvos mokyklų 1803 m. vizitavimo aktą, išlikusį šiandien Vilniaus universiteto bibl. Rankraštyne, F. 13–18“ [13, 198] (9). Apie ketinimus šį P. K. Bohušo tekstą paskelbti „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje čia neužsimenama, o M. Lukšienės asmeniniame archyve išlikę dokumentai nekelia abejonių, kad tokių jau tuomet būta. Šiuo požiūriu informatyvus yra tyrinėtojos leidyklai teikto siūlymo vieną iš serijos tomų skirti P. K. Bohušo tekstams mašinraščio egzempliorius. Rašoma, kad tokį leidinį, be dalies 1803 m. raportų teksto, išversto iš lenkų kalbos (5 sp. l.), turėtų sudaryti P. K. Bohušo studijos „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią“ (8 sp. l.) ir aprašytų kelionių po Europą įdomesnių ištraukų vertimai (5–6 sp. l.). Numatytas įžanginis straipsnis (2 sp. l.) ir paaiškinimai (2–3 sp. l.). Planuota parengti 22–24 spaudos lankų leidinį. Teikdama siūlymą „Lituanistinės bibliotekos“ serijai M. Lukšienė nurodė galinti pati parašyti įžanginį straipsnį, pažymėdama, kad „Mokyklų vizitavimo aktas mano jau išverstas ir paruoštas spaudai. Paaiškinimams reikėtų pasitelkti kalbininką ir istoriką“ [34]. Viename mašinraščio lape išdėstytas siūlymas leidyklai nepasirašytas, data taip pat nenurodyta, tačiau lapo viršutiniame kampe M. Lukšienės ranka pieštuku darytas įrašas: „įteikta „Vagos“ leidyklai bene 1973 m. – atsakyta“. Šis įrašas leidžia daryti prielaidą, kad P. K. Bohušo tekstai M. Lukšienės galėjo būti pasiūlyti „Vagos“ leidyklai anksčiau nei L. Jucevičiaus veikalas. Kokie buvo pasiūlymo atmetimo motyvai, neaišku.

Pasak V. Merkio, „Lituanistinės bibliotekos“ serijos „<...> redkolegija sulaukdavo daug pasiūlymų, pati atrinkdavo, kas realu, kas tinka <...> siūlyti ir tokių rašytojų raštai, kurie ir taip galėjo išeiti be šitos serijos. Juos paprastai atmesdavo, o dėdavo tikrai tuos, kurie be šitos serijos išeiti negalėdavo“ [10, 52]. Ar P. K. Bohušo tekstai galėjo tuomet būti priskirti šiai kategorijai, t. y. tekstams, kurie gali būti išspausdinti ir ne serijoje, klausimas

(9) Nurodant Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus rinkiniuose esančio P. K. Bohušo rankraščio signatūrą „F. 13–18“ tekste liko korektūros klaida – turėtų būti „F. 13–184“.

lieka atviras. „Vagos“ leidyklos archyve duomenų, jog pasiūlymas išleisti P. K. Bohušo raštus apskritai būtų buvęs, nekalbant jau apie atsisakymo publikuoti priežastis, nėra. M. Lukšienės asmeniniame archyve esantis siūlomo leidinio projekto mašinraštis leidžia manyti, kad į leidyklą kreiptasi oficialiai (mokslininkės archyve yra antras ar trečias egz.). Turint omenyje sovietinio laikotarpio realijas, mažai tikėtina, kad tuomet mokslininkė sulaukė raštiško leidyklos atsakymo.

1978 m. M. Lukšienė pakartotinai kreipėsi į leidyklą dėl P. K. Bohušo tekstų išleidimo „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje. Ankstesnis (apie 1973 m.) teiktas projektas išplėstas glausta anotacija apie P. K. Bohušą ir siūlomus publikuoti jo tekstus. Plačiau apibūdinatas temos įdirbis: „Vizitavimo aktas su komentarais mano parengtas kaip planinis darbas Pedagogikos mokslinio tyrimo institute, parašyta ir atitinkamas įvadas su biografija. Taigi dalis darbo atlikta. Todėl drįstu siūlytis to leidinio sudarytoja ir rengėja. Jį galima būtų planuoti 1982 metams“ [35]. Planuojamo leidinio turinys ir apimtis – identiški prieš penkerius metus siūlytam variantui. Kaip ir pirmuoju atveju, pasiūlymas nedatuotas, tačiau šįkart Lukšienės ranka užrašyta tiksliai jo įteikimo leidyklai data – 1978 m. spalio 20 d. [35]. Duomenų ar bent užuominos apie tai, kad pasiūlymą leidykla gavo ir jis buvo svarstytas, „Vagos“ leidyklos archyve nerasta. Raštiško leidyklos atsakymo M. Lukšienės asmeniniame archyve kol kas nepavyko rasti.

Asmeniniame M. Lukšienės archyve išlikęs dar vienas 1987 m. vasario 3 d. teikto siūlymo išleisti Bohušo tekstus „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje mašinraštis (pav.). Kaip ir 1978 m., glaustai apibūdinusi Bohušą ir jo darbus Lukšienė čia akcentuoja, kad „tikslinga pateikti mūsų visuomenei ir kartu mokslui platų Bogušo kultūrinio palikimo vaizdą“ [36]. Siūlomo leidinio tiek teminis, tiek žanrinis spektras gerokai išplėstas. Ankstesnieji siūlymai papildyti dviem Bohušo rašytais laiškais karaliui Stanislovui Augustui Poniatovskiui (1778 ir 1792 m.), dviem laiškais Počobutui-Odlanickiui (1784 m.) ir vienu Ignotui Houvaltui bei pora brošiūrų apie valstiečių trobų statybos pagerinimą [36]. Išplėsta planuojamo leidinio apimtis tik patvirtina prielaidą, kad Lukšienė ne tik kad neatsisakė sumanymo pristatyti lietuvių skaitytojui vieno iš aktyvesnių Lietuvos kultūros žmonių kūrybinį palikimą, bet ir toliau šia kryptimi nuosekliai dirbo. Kaip ir apie 1973 m. ir 1978 m. teiktų siūlymų atveju, „Vagos“ archyvo dokumentuose nepavyko rasti duomenų, kad pastarasis faktas vienokia ar kitokia forma būtų buvęs leidyklos fiksuotas. Raštiško leidyklos atsakymo į pastarąjį siūlymą asmeniniame tyrėjos archyve, kaip ir ankstesniais atvejais, kol kas nepavyko rasti. Mėginimai ieškoti tokių duomenų K. Korsako, „Lituanistinės bibliotekos“ serijos redakcinės komisijos ilgamečio pirmininko, archyve, saugomame Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Bibliotekos rankraštyne, taip pat nebuvo sėkmingi. Tačiau akivaizdu, kad tas atsakymas, buvo neigiamas. Tyrėjos lūkesčiai publikuoti P. K. Bohušo tekstų vertimus kaip Lietuvos kultūros istorijai svarbų šaltinį ir vėl nepasiteisino.

Ta aplinkybė, kad teikdama pasiūlymą pirmąjį kartą M. Lukšienė buvo nurodžiusi ne tik vizitacijos raportų, bet ir siūlomos drauge publikuoti P. K. Bohušo studijos apie lietuvių tautą ir kalbą vertimo spaudos lankų skaičių, perša prielaidą, kad ši studija, kaip ir ketinamas publikuoti vizitacijos raportų fragmentas, tuomet jau buvo išversta į lietuvių kalbą. Žinoma, neatmestina, kad vertimo apimtis tuomet galėjo būti apskaičiuota ir preliminariai, juolab kad šios studijos vertimo rankraštis M. Lukšienės asmeniniame archyve kol kas nerastas. Taip pat kol kas nėra įmanu argumentuotai paneigti, kad XX a. pirmaisiais dešimtojo dešimtmečio metais apie P. K. Bohušo minėtos studijos vertimą į lietuvių kalbą

tarp humanitarų sklandžiusiam gandai (10) pretekstu buvo tapęs į P. K. Bohušo tekstų rinkinį M. Lukšienės planuotas įtraukti vertimas. Šią prielaidą pagrindžiančių duomenų dabartiniame temos tyrimo etape stinga. M. Lukšienės sumanymo išversti P. K. Bohušo studiją į lietuvių kalbą realizavimui prirėikė daugiau nei keturių dešimtmečių – tiktai 2016 m. literatūrologė B. Speičytė išvertė tekstą į lietuvių kalbą ir su istorikės Redos Griškaitės komentarais išspausdino viename iš savo sudarytos *Lietuvos literatūros antologijos* tomų [3, 201–240]. Atskiru leidiniu lietuvių kalba šios P. K. Bohušo studijos iki šiol nėra.

Dokumentais ar apskritai rašytiniuose šaltiniuose fiksuotais duomenimis neįmanu pagrįsti M. Lukšienės parengtos P. K. Bohušo tekstų vertimų publikacijos atmetimo motyvų. Atkreiptinas dėmesys, kad P. K. Bohušas į ideologiškai pavojingų autorių sąrašą buvo įtrauktas jau pirmaisiais sovietiniais dešimtmečiais. Antai 6-ojo dešimtmečio pradžioje Lietuvių literatūros institutui parengus pertvarkytą anksčiau sukritikuotą Literatūros ekspoziciją, pastarajai taip pat nestokota priekaištų. Vienas iš autorių, kurio, sovietinių ideologų manymu, ekspozicijoje turi nelikti, buvo P. K. Bohušas. Tuometis LKP (b) CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjas Jonas Zinkus 1953 m. rašė LKP (b) sekretoriui Antanui Sniečkui: „Vargu ar būtina plačiau rodyti Daukantą, ir visai nereikia Stanevičiaus ir ypač Baužos, savo traktate idealizuojančio feodalinę Lietuvą“ [33, 169]. Sovietinio režimo pradžioje prasidėjusi kultūros valymo plačiąja prasme nuo sovietiniam žmogui „žalingų“ tekstų kampanija tęsėsi ir XX a. 7–8 dešimtmečiais [17, 5–26]. Tačiau kur kas svarbesnė siūlymų atmetimo priežastis, matyt, buvo sovietinei sistemai nepriimtinos juos teikusios mokslininkės ideologinės nuostatos, nuosekliai puoselėta nacionalinės kultūros, kurios pamatą sudarytų demokratinė bendruomenė, svarbos idėja.

PLANUOTŲ PUBLIKUOTI TEKSTŲ ATRANKOS PRINCIPAI IR PARENGIMO METODAI

M. Lukšienės taikyta metodologinė prieiga rengiant P. K. Bohušo tekstus spaudai nesikeitė nuo pat sumanymo pradžios – ketinta publikuoti tiktai jų vertimą į lietuvių kalbą. Tyrėjos asmeniniame archyve išliko „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje siūlyto išleisti P. K. Bohušo tekstų rinkinio įvadas, spaudinių, kuriose publikuotos kelionių dienoraščio ištraukos, kopijos, 1803 m. generalinės vizitacijos raportų, teiktų Vilniaus universitetui, vertimas. 1987 m. publikuoti siūlytų P. K. Bohušo laiškų, išskyrus straipsnio kopiją su paskelbtais dviem laiškais Stanislovui Augustui Poniatovskiui, perrašų ar juolab jų vertimų į lietuvių kalbą M. Lukšienės rankraštiniame palikime kol kas nerasta. Publikacijos originalo, t. y. lenkų kalba leidimas nesvarstytas, nors planuojamas leidinys buvo pildomas kitokio pobūdžio tekstais, kurių dalis P. K. Bohušui gyvam esant buvo spausdinta kaip studija apie lietuvių tautą ir kalbą bei brošiūros apie valstiečius, taip pat publikuoti praėjus keliems dešimtmečiams po jo mirties. Antai ištraukas iš kelionių dienoraščių ketinta parengti iš Aleksandro Krausharo 1903 m. paskelbtųjų [8, 161–182] (11), tas pats pasakytina apie laiškus karaliui,

(10) Apie 1990 m. Lietuvos istorijos instituto mokslininkai sudarė ir pateikė „Minties“ leidyklai sąrašą Lietuvos visuomenės istorinės savimonės formavimui reikšmingų kitakalbių veikalų, kuriuos siūlė išversti į lietuvių kalbą ir išleisti. P. K. Bohušo studija tame sąraše buvo viena pirmųjų. Imtis vertimo sutiko istorikės Reda Griškaitė ir Skaidra Kulakauskienė. Darbas buvo pradėtas, tačiau „Minties“ leidykla jį sustabdė, motyvuodama, kad šis P. K. Bohušo veikalas jau prieš kelerius metus yra išverstas. Dėkoju dr. Redai Griškaitei, pasidalijusiai šiuo savo akademinės biografijos epizodu.

(11) Pastebėtina, kad P. K. Bohušo tekstą A. Krausharas nepagrįstai buvo priskyręs Stanisławui Staszicui [8, 161–281]. M. Lukšienės asmeniniame archyve esantis šio dienoraščio kopijos fragmentas, tikėtina, ir buvo skirtas rengiamai publikacijai. Vertimas į lietuvių kalbą kol kas nerastas. A. Krausharo klaidą dėl autorystės pastebėjo ir atitaisė Czesławas Leśniewskis [18, 385–395].

kuriuos 1961 m. paskelbė Irena Turowska-Bar [42, 337–353]. Kiti keturi laiškai, kurie kaip publikuoti 1987 m. tyrėjos nurodyti „Vagos“ leidyklai teiktame prospekte, – rankraščiai. Sumanytą publikaciją turėjo sudaryti trys pagrindinės dalys: įvadas, skelbiamo dokumento(-ų) teksto(-ų) lietuviška versija ir paaiškinimai. Tad nepaisant planuojamų publikuoti tekstų žanrinės įvairovės, atsiradusios pakartotinai teikiant jį spaudai, leidinio struktūra nekito nuo sumanymo pradžios.

Tyrinėtojos archyve išlikusiame tekste pavadinimu „Ksaveras Bogušas“, kuris, spėtina, turėjo būti panaudotas kaip P. K. Bohušo raštų publikacijos įvadas, pagrindinis dėmesys skirtas mokyklų vizitacijų raportų apibūdinimui. Glaustai nusakytas ir jų publikavimo modelis. M. Lukšienė konstatuoja, kad bus skelbiamos P. K. Bohušo 1803 m. vizitacijos apibendrinamosios pastabos (tyrinėtojos žodžiais, „visos išvados“) ir Vilniaus gubernijos mokyklas apimanti raportų dalis, praleidžiant Gardino ir Minsko [25, 10]. Nurodoma, kad šis P. K. Bohušo tekstas bus papildytas duomenimis iš 1803 m. mokyklų siųstų raportų ir vizitacijos protokolų išrašų, išskiriant tai šriftu [25, 10] (12). Pasak M. Lukšienės, „Tuo būdu papildnėja Lietuvos mokyklų padėties vaizdas“ [25, 10]. Peršasi prielaida, kad tyrėjai buvo svarbu supažindinti lietuvių skaitytoją su to laikotarpio tekstais, atskleidžiančiais to meto Lietuvos mokyklų padėtį ir liaudies aspiracijas siekiant mokslo, tad savo parengtą P. K. Bohušo raportų vertimą į lietuvių kalbą pildė duomenimis iš kitų šaltinių. Galimybės publikuoti tekstą originalo kalba apskritai nesvarstė. Įvade pateikdama pagrindinius P. K. Bohušo biografijos faktus ir apibūdinama jo asmenybę bei pedagogines pažiūras, M. Lukšienė atkreipia dėmesį į raportų skyrelį, kuriame vizitatorius rašo apie žemaitį mokinį ir jo nuo darbų sudiržusias rankas. Pasak tyrėjos, P. K. Bohušas taip „užkliudo vieną iš pagrindinių XIX a. pirmosios pusės lietuvių kultūrinio gyvenimo klausimų – lietuvių nacionalinės inteligentijos formavimąsi, t. y. jos ištakų klausimą“ [25, 2]. Remdamasi šiuo vizitacijos raportų epizodu, M. Lukšienė buvo linkusi manyti, kad P. K. Bohušas mokyklų vizitavimo kelionėje dairęsis akstinių savo studijai apie lietuvių tautą ir kalbą [25, 2] (13). Šią įžvalgą mokslininkė vėliau išplėtė minėtoje savo monografijoje, skirtoje demokratinės minties ugdymo analizei Lietuvoje, P. K. Bohušo atskira knygele išleistos studijos sumanymo genezę jau be išlygų susiedama su jo kaip vizitatoriaus patirtimi [23, 130].

Planuojamos mašinraščiu išlikusios publikacijos įvade M. Lukšienė vienu sakiniu konstatuoja, kad apie P. K. Bohušą kaip pedagogą yra rašęs lenkų pedagogikos istorikas Liudvikas Chmajus (Ludwik Chmaj, 1888–1959), palikęs apie jį atskirą studiją, kuri tebėra rankraštyje [25, 2]. Istoriografijoje yra nuorodų, kad ši rankraščiu tebesanti monografija sovietiniais metais buvusi išversta į lietuvių kalbą [43, 116]. Apie tai, kad L. Chmajaus atskira knyga planuotos išleisti monografijos apie P. K. Bohušą priede yra pateiktas visas 1803 m. vizitacijos raportų tekstas originalo kalba, tyrėja neužsimena. Mokslininkės archyve išlikusios pastabos apie šį Jogailaičių universiteto filosofijos ir klasikinės filologijos absolvento, 1938–1939 m. vadovavusio Filosofijos ir pedagogikos katedrai Vilniaus Stepono Batoro universitete, darbą leidžia manyti, kad vertino jį labai kritiškai. Pasak M. Lukšienės, šiame darbe L. Chmajus plačiai atpasakoja P. K. Bohušo spausdintus veikalus ir vizitacijos raportą, bet jų beveik neanalizuoja [28]. Pastebėtina, kad tarp tyrėjų

(12) „Šiame leidinyje prie kiekvienos mokyklos pateikiami kai kurie duomenys pirmiausia iš protokolų išrašų, o paskui iš mokyklų raportų“ [25, 10].

(13) „Nuo šio skyrelio galima permesti tiltą į minėtąją Bogušo studiją, pasidairant mokyklų vizitavimo kelionėje akstinių jai parašyti“ [25, 2].

šis L. Chmajaus darbas nelaikytas ir nelaikomas nereikšmingu. Antai P. K. Bohušo sociokultūrinės nuostatos analizavęs Petras Vegys vertina L. Chmajaus darbą kaip solidžią studiją, mini naudojęsis jo vertimo į lietuvių kalbą rankraščiu [43, 116] (14). Tai, kad L. Chmajaus monografija apie P. K. Bohušą buvo išversta į lietuvių kalbą, savo nedatuo- tose pastabose mini ir M. Lukšienė, nurodydama, kad rankraštis lenkų kalba yra Istorijos institute [28] (15). Labai galimas dalykas, kad pastaruoju egzemplioriumi mokslininkė galėjo naudotis, tačiau tam pagrįsti stinga duomenų. Kol kas tam vienintelis argumen- tas – L. Chmajaus monografijos rankraščio originalo, esančio Lenkijos Mokslų akademi- jos Varšuvoje [5], dokumento panaudojimo lape nėra M. Lukšienės parašo. Tyrinėtojos parašas ir data kituose jos skaitytų šio fondo bylų panaudojimo lapuose leidžia teigti, jog M. Lukšienė šiame archyve dirbo 1975 m. lapkričio pradžioje [6]. Tad intriga dėl L. Chmajaus monografijos apie P. K. Bohušą leidybos ir vertimo kol kas išlieka, savaip papildydama bandymų parengti ir išleisti šios veiklios Apšvietos laikotarpio asmenybės tekstų rinkinį lietuvių kalba istoriją.

APIBENDRINIMAS

Apšvietos laikotarpio veikėjas P. K. Bohušas, ilgą laiką žinomas tiktai kaip XIX a. pr. lenkų kalba rašytos studijos „Apie lietuvių tautą ir kalbą“ autorius, dėka M. Lukšienės XX a. 7-ajame dešimtmetyje pradėtų Lietuvos švietimo istorijos raidos tyrimų į Lietuvos is- toriografiją buvo įrašytas kaip vienas iškiliausių XVIII a. pab. – XIX a. pr. to meto vi- suomenės ugdymo krypties formuotojų. Atkreipusi dėmesį į P. K. Bohušo, Vilniaus uni- versiteto paskirto 1803 m. Vilniaus švietimo apygardos mokyklų vizitatoriumi, raportus kaip informatyvų istorijos šaltinį, tyrinėtoja kėlė mintį dėl jų reikšmės Lietuvos kultūros istorijai.

M. Lukšienė į lietuvių kalbą išvertė ir 1966 m. spaudai parengė Lietuvos mokyklas liečiančią P. K. Bohušo vizitacijos raportų dalį. Vertimą su teksto komentarais ir įvadu planuota išleisti brošiūros formatu. Galimybės greta vertimo teikti tekstą originalo kalba mokslininkė nesvarstė. Manytina, kad tokį apsisprendimą lėmė siekis orientuotis į plates- nę skaitytojų auditoriją. Tolesnė įvykių raida perša prielaidą, kad šis dienos šviesos taip ir neišvydęs darbas tyrėjai tapo akstinu parengti ir kaip šaltinį paskelbti P. K. Bohušo tekstų vertimų į lietuvių kalbą rinkinį.

P. K. Bohušo tekstų rinkinio išleidimo planus M. Lukšienė siejo su nuo 1966 m. „Vagos“ leidyklos leista „Lituanistinės bibliotekos“ serija. Pirmąjį pasiūlymą išleisti P. K. Bohušo, Vilniaus universiteto 1803 m. deleguoto mokyklų vizitatoriaus, rašytų vizitacijos raportų apie to meto Lietuvos mokyklas ir studijos „Apie lietuvių tautą ir kalbą“ vertimą į lietuvių kalbą kaip šaltinį M. Lukšienė „Vagos“ leidyklai pateikė apie 1973 metus. Išleistas nebuvo. Pakartotas siūlymas 1978 m. taip pat nesulaukė atgarsio. Mokslininkės aspiracijų tai ne- sustabdė. Nuosekliai tęsdama pradėtus P. K. Bohušo tekstų publikacijos rengimo darbus, M. Lukšienė į planuojamų spausdinti į lietuvių kalbą išverstų tekstų sąrašą įtraukė frag- mentus iš jo kelionių dienoraščių ir korespondencijos. Ir šis 1987 m. pradžioje parengtas ir „Vagos“ leidyklai teiktas siūlymas liko be atgarsio.

(14) P. Vegys rašo, kad L. Chmajaus monografijos vertimo į lietuvių k. rankraštį be bibliografinių nuorodų buvo gavęs iš profesoriaus Mečislo Jučo.

(15) Lietuvos istorijos instituto Rankraštyno vedėjas dr. Algimantas Katilius patikino, kad nūnai Ran- kraštyno rinkiniuose nėra nei galimai buvusio L. Chmajaus monografijos egzemplioriaus, nei jokių nuorodų tokį buvus.

Raštu fiksuotų duomenų apie „Vagos“ leidyklos poziciją dėl M. Lukšienės teiktų pasiūlymų dabartiniame tyrimo etape nerasta. Labai galimas dalykas, kad šie pasiūlymai apskritai nebuvo svarstomi, tad ir nedokumentuoti. Peršasi prielaida, kad pagrindinė neigiamos „Vagos“ leidyklos pozicijos priežastis buvo pasiūlymus teikusios sovietiniam režimui nepriimtinos mokslininkės nuostatos. M. Lukšienės nepriklausoma laikysena, tikėjimas kultūrinio pasipriešinimo svarba prievartos sąlygomis nebuvo sovietinės sistemos toleruojami. Neatmestina, kad tam tikrą įtaką nepalankiai leidyklos pozicijai galėjo turėti ir sovietinių ideologų formuotas neigiamas požiūris į P. K. Bohušo asmenybę ir darbus.

Nesėkmingi M. Lukšienės bandymai paskelbti svarbesnius P. K. Bohušo tekstus „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje vertintini kaip vaizdus humanitarinių mokslų raidos sovietinio režimo metais artefaktas, kultūrinio gyvenimo ideologizavimo ir reglamentavimo pasekmė.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo M. Lukšienė visiškai pasinėrė į savo iniciuotos švietimo reformos koncepcijos kūrimą ir įgyvendinimą, tad iniciatyva įtraukti P. K. Bohušo tekstus į Lietuvos kultūros paveldo registrą kaip istorijos šaltinį nuėjo į antrą planą. Nerealizuotas M. Lukšienės sumanymas ir siekių jį įgyvendinti peripetijos yra itin vertingas epizodas tiek kultūros paveldo iniciatyvų raiškos raidos analizei, tiek humanitarinių mokslų situacijos sovietiniu laikotarpiu tyrimams.

Gauta 2020 05 06
Priimta 2020 06 25

Šaltiniai ir literatūra

- [1] [s. a.] Aktas, K. Bogušo 1803 m. Lietuvos mokyklų vizitavimo [mašinėraštis]. *M. Lukšienės asmeninis archyvas*, 107 l.
- [2] 1966 m., Ataskaita, Mokyklų mokslinio tyrimo instituto mokslinio tiriamojo darbo. *LVCA*, f. R-898, ap. 1, b. 218.
- [3] BOGUŠAS, Ksaveras (Franciszek Ksawery Bohusz). Traktatas apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią. *Lietuvių literatūros antologija 1795–1831. Šviečiamasis klasicizmas, preromantizmas*. T. 2. Sudarytoja B. Speičytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, p. 201–240.
- [4] [BOHUSZ, Xawier]. *O początkach narodu i języka litewskiego, rozprawa Xawiera Bohusza, Imperyalnego Wileńskiego Uniwersytetu, Członka Honorowego, Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk Członka Czynnego, Pralata Katedry Wileńskiej, Orderu S^o Stanisława Kawalera napisana, a na publicznym posiedzeniu tegoż Towarzystwa Warszawskiego Roku 1806 d[nia] 12 Grudnia czytana, teraz zaś, to iest 1808 roku wydrukowana*. Warszawa: Drukarnia Gazety Warszawskiej, 1808.
- [5] CHMAJ, Ludwik. Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcze (1746–1820). Wilno, 1941, czystopis tekstu wraz z przypisami i załącznikiem. *Archiwum Polskiej Akademii Nauk*, Materiały Ludwika Chmaja, sygn. III-76, j. 14.
- [6] CHMAJ, Ludwik, Franciszek Ksawery Michał Bohusz i jego działalność pedagogiczna. Wypisy i notatki ze źródeł archiwalnych, drukowanych oraz literatury. *Archiwum Polskiej Akademii Nauk*, Materiały Ludwika Chmaja, sygn. III-76, j. 95.
- [7] [s. a.], Dokumentų panaudojimo lapas, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus, P. K. Bohušo 1803 m. generalinės vizitacijos raportų rankraštis. *VUB RS*, F13–184.
- [8] *Dziennik podróży ks. Stanisława Staszica (1777–1791). Austrya-Niemcy-Hollandya-Anglia-Francya-Szwajcarya-Włochy*. T. 2. Wydał A. Kraushar. Warszawa: Skład Główny w Księgarni E. Wende i Sp., 1903, s. 161–281.
- [9] 2009 11 24 interviu Virginijos Vervečkaitės su Romu Batūra. In: Virginija Vervečkaitė.

- Lituanistinio paveldo leidybos projektas „Lituanistinė biblioteka“ (1966–2001). Magistro baigiamasis darbas. Vilnius, Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas, 2010. [Žiūrėta 2018 02 15]. Prieiga per internetą: <https://publications.vu.lt/object/elaba:2036124/>.
- [10] 2009 11 19 interviu Virginijos Vervečkaitės su Vytautu Merkiu. In: Virginija Vervečkaitė. Lituanistinio paveldo leidybos projektas „Lituanistinė biblioteka“ (1966–2001). Magistro baigiamasis darbas. Vilnius, Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas, 2010. [Žiūrėta 2018 02 15]. Prieiga per internetą <https://publications.vu.lt/object/elaba:2036124/>.
- [11] IVANAUSKAS, Vilius. *Įrėmintą tapatybę. Lietuvos rašytojai Tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- [12] 1979 04 19 Įsakymas „Vagos“ leidyklos direktoriaus. *Rašytojas ir cenzūra*. Sudarė A. Sabonis, S. Sabonis. Vilnius: Vaga, 1992, p. 522–523.
- [13] JUCEVIČIUS, Liudvikas. *Mokyti žemaičiai*. Lituanistinė biblioteka. T. 14. Parengė M. Lukšienė, V. Raudeliūnas, Vilnius: Vaga, 1975.
- [14] KOJALAVIČIUS-VIJŪKAS, Albertas. *Lietuvos istorija*. Lituanistinė biblioteka. Vilnius: Vaga, 1988.
- [15] *Lietuvių literatūros antologija 1795–1831. Šviečiamasis klasicizmas, preromantizmas* T. 2. Sudarytoja B. Speičytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- [16] *Lietuvių literatūros istorija*. T. 1: *Feodalizmo epocha*. Red. K. Korsakas [tomo autoriai: L. Gineitis, K. Korsakas, J. Lebedys, M. Lukšienė, V. Mykolaitis]. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- [17] *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*. Dokumentų rinkinys. Sudarė J. R. Bagušauskas, A. Streikus. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
- [18] LEŚNIEWSKI, Czesław. Bohusz nie Staszic. *Przegląd Historyczny*, 1926–1927, seria 2, t. 6, s. 385–395.
- [19] [s. a.] [LUKŠIENĖ, Meilė]. XIX a. pirmosios pusės literatūra. *LMAVB RS*, f. 391–824.
- [20] [LUKŠIENĖ, Meilė]. Ksaveras Bogušas (1746–1820). *Lietuvių literatūros istorija*. T. 1: *Feodalizmo epocha*. Red. K. Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 325–331.
- [21] LUKŠIENĖ, Meilė. *Jono Biliūno kūryba*. Vilnius: Valstybinės grožinės literatūros leidykla, 1956.
- [22] LUKŠIENĖ, Meilė. *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*. Kaunas: Šviesa, 1970.
- [23] LUKŠIENĖ, Meilė. *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XVIII a. antroji – XIX a. pirmoji pusė*. Vilnius: Mokslas, 1985.
- [24] LUKŠIENĖ, Meilė. Apie Lietuvių literatūros katedrą ... *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*. Sudarė G. Viliūnas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002, p. 20–54.
- [25] [s. a.] LUKŠIENĖ, Meilė. Ksaveras Bogušas [mašinarštis]. *M. Lukšienės asmeninis archyvas*.
- [26] MACIŪNAS, Vincas. Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą [1937]. In: Vincas Maciūnas. *Rinktiniai raštai*. Sudarytojas ir baigiamojo straipsnio autorius J. Šlekys. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 347–356.
- [27] *Nauja knygų serija „Lituanistinė biblioteka“*, s. 1, s. a. [reklaminis lankstinukas].
- [28] [s. a.] Pastabos, Bogušas, epocha, žemaičiai, metodas ir kt. *M. Lukšienės asmeninis archyvas*.
- [29] PILYPAITIS, Jonas. Rožės ir miškai. *Rašytojas ir cenzūra*. Sudarė A. Sabonis, S. Sabonis. Vilnius: Vaga, 1992, p. 335–355.
- [30] 1965 m. planas, Mokyklų mokslinio tyrimo instituto mokslinio tiriamojo darbo. *LVCA*, f. R-898, ap. 1, b. 166.

- [31] 1966 m. planas, Mokyklų mokslinio tyrimo instituto mokslinio tiriamojo darbo [spaudinys]. LVCA, f. R-898, ap. 1, b. 217.
- [32] 1967 m. planas, Mokyklų mokslinio tyrimo instituto mokslinio tiriamojo darbo. LVCA, f. R-898, ap. 1, b. 269.
- [33] 1953 m. [mėnuo ir diena nenurodyti] pranešimas, LKP (b) CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo pavaduotojo J. Zinkus LKP (b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Literatūros muziejaus ekspozicijos nepakankamą ideologizavimą. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*. Dokumentų rinkinys. Sudarė J. R. Bagušauskas, A. Streikus. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 169.
- [34] Apie 1973 m. prospektas, Lituanistinės bibliotekos serijos leidinio Ksaveras Bogušas [mašinėraštis]. *M. Lukšienės asmeninis archyvas*.
- [35] 1978 10 20 prospektas, Lituanistinės bibliotekos serijos leidinio Ksaveras Bogušas [mašinėraštis]. *M. Lukšienės asmeninis archyvas*.
- [36] 1987 02 03 prospektas, Lituanistinės bibliotekos serijos leidinio Ksaveras Bogušas [mašinėraštis]. *M. Lukšienės asmeninis archyvas*.
- [37] 1965 12 18 protokolas, Mokyklų mokslinio tyrimo instituto Pedagogikos-psichologijos sektoriaus ataskaitinio posėdžio. LVCA, f. R-898, ap. 1, b. 70, l. 14–15.
- [38] 1803 r. Rapport Wizyty Generalney <...> odprawioney przez Wizytatora Generalnego Szkół we trzech Guberniach, Grodzieńskiey, Mińskiey, Wileńskiey pralata i kawalera Bohusza W Roku 1803 Dany Imperialnemu Uniwersytetowi Wileńskiemu. *VUB RS*, F. 13–184.
- [39] SABONIS, Stasys. Ar buvome per daug nuolankūs? *Rašytojas ir cenzūra*. Sudarė A. Sabonis, S. Sabonis. Vilnius: Vaga, 1992, p. 369–374.
- [40] SAUKA, Donatas. Istorijos kūrėja. *Meilė Lukšienė. Bibliografijos rodyklė 1937–1998*. Sudarė M. Barkauskaitė ir R. Jakubauskienė. Vilnius: „Dialogas“, 1998.
- [41] SAUKA, Donatas. *Apie laiką ir save*. Sudarė ir parengė S. Matulevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
- [42] TUROWSKA-BAR, Irena. Fraciszka Ksawerego Bohusza *Diarusz podróży* i dwa listy do króla. *Roczniki Biblioteczne*, 1961, rok 5, zes. 1–4, s. 337–353.
- [43] VEGYS, Petras. Švietimo idėjų kūrėjas Ksaveras Bogušas. *Darbai ir dienos*, 2004, t. 37, p. 91–124.
- [44] *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*. Sudarė G. Viliūnas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
- [45] ZABORSKAITĖ, Vanda. *Autobiografijos bandymas*. Sudarė V. Stonytė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012.
- [46] ŽUKAS, Vladas. Pokalbiai su Antanu Venclova. In: Vladas Žukas. *Prisiminimų puslapiai. Pažinti kultūros žmonės*, s. 1., 2002.

K S A V E R A S B O G U Š A S

Lituanistinės bibliotekos serijos leidinio

p r o s p e k t a s

Ilgą laiką K. Bogušo (1746-1820) palikimas funkcionavo pas mus tik lietuvių literatūros ir lietuvių kalbos mokslo istorijos srityje, t.y. tik jo 1808 m. paskelbta lenkų kalba knyga "Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią". Pakutiniaisiais metais Bogušas įvestas į Lietuvos pedagoginės minties istoriją. Bet Bogušas nusipelnė įeiti ir į LDK visuomeninės bei ekonominės minties istoriją, - iš viso Šviečiamosios epochos dar pas mus neišnagrinėtą panoramą. Šituo aspektu K. Bogušas išskiltų kaip svari asmenybė. Daug medžiagos teikia jo kelionių 1777-78 ir 1790-91 m. po Europą dienoraščiai (keliauo savo giminiui, kaip teigia pirmasis Bogušo biografas J. Kosakovskis, finansu ekonominių bei kultūrinių reformų sumanytoją Antano Tiesenhauseno finansuojamas). Visa tai turint prieš akis tikslinga pateikti mūsų visuomenei ir kartu mokslui platų Bogušo kultūrinio palikimo vaizdą.

Leidinių turėtų sudaryti:

1. Įvadinis str.	apie 1,5 sp.
2. Kelionių po Europą dienoraštis (1777, 1778, 1790/1m.)	
3. 1808 m. Lietuvos mokyklų vizitavimo aktas (išrašas)	7 5
4. Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią (1806)	7
5. Du laišakai karaliui Stanislovui Poniatovskui 1778, 1792m.	
6. Du laišakai Martynui Počobutui (1784)	
7. Du laišakai Huvaltui dėl našlaičių globos (apie 1804m.)	
8. Dvi brošiūros apie valstiečių trobų statybos pagerinimą	
9. Paaiškinimai	2,5

Vilnius,
1987.02.03.

M. Lukšienė

Pav. P. K. Bogušo tekstų rinktinės „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje prospektas, M. Lukšienės teiktas „Vagos“ leidyklai 1987 m. M. Lukšienės asmeninis archyvas

ALDONA PRAŠMANTAITĖ

From the Legacy of Meilė Lukšienė's Manuscripts: The Winding History of the Publication of the Texts by Franciszek Ksawery Michał Bohusz SJ

Summary

Based on historiography and primary sources, this is a reconstruction of the history behind the intentions of Meilė Lukšienė (1913–2009), a literary scholar and a Lithuanian pedagogy researcher, to publish the works by Franciszek Ksawery Michał Bohusz SJ (1746–1820). The methods of publication chosen by Meilė Lukšienė are briefly discussed. Bohusz wrote in Polish, yet Lukšienė maintained that the translation of his texts had to be published as a source important to the development of Lithuanian culture. It was not found that Lukšienė had deliberated the possibility of publishing the texts in their original language. The research suggests that in Lithuanian historiography, the genesis of the publication of Bohusz's texts can be associated with the translation into Lithuanian of the general Lithuanian school visitation reports from 1803 that Lukšienė had prepared for publication in 1966 but which were never released. She planned to publish a translation of Bohusz's study *O początkach narodu i języka litewskiego* (1808; On the Beginning of the Lithuanian Nation and Language). It is a work that has not lost its importance to the studies on nineteenth-century Lithuanian history and cultural development. Lukšienė compiled a publishing proposal featuring a collection of Bohusz's relevant texts. There were intentions to publish his texts, already prepared to be released, as a separate book in the series 'Library of Lithuanian Studies' (Lith. *Lituanistinė biblioteka*). The Vaga Publishing House had been publishing this series of works related to Lithuanian studies since 1966. Lukšienė presented her proposals to publish the collection of Bohusz's texts to the Vaga Publishing House three times (in around 1973, 1978, and 1987). None of these attempts drew the publisher's attention. It is presumed that Lukšienė's ideological attitudes, deemed unacceptable to the Soviet regime, influenced directly the position held by the Vaga Publishing House. It cannot be dismissed that Bohusz as the author of the proposed texts could have also affected the publisher's position, as a negative attitude towards him, both as a personality and his works, was formed in the Soviet years. The unsuccessful attempts of Lukšienė to incorporate Bohusz's relevant texts into Lithuanian historiography should be viewed as an outcome of the ideologisation of cultural life by the Soviet regime. The history of Lukšienė's unrealised idea is an informative source of data for research into the situation of the humanities in the Soviet period.

Keywords: Franciszek Ksawery Michał Bohusz SJ, school visitation reports, Meilė Lukšienė, continuous series 'Library of Lithuanian Studies', publication of sources